

РІВНІ ПРАВОРОЗУМІННЯ: АНТРОПОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

М. Козюбра

*Національний університет «Києво-Могилянська академія»,
м. Київ, вул. Волоська, 8/5, к.4-328, e-mail: dpr@ukma.kiev.ua*

Проблему розуміння права без перебільшення можна віднести до числа «вічних». Починаючи з часів його переростання із форми звичаю – неорганізованого, значною мірою, спонтанного джерела, що спиралося на часто неусвідомлювану традицію соціальної групи, в інституціональне нормативне утворення та виникнення професійної юридичної діяльності і до сьогоднішнього дня не було й немає, мабуть, жодного юриста-практика, який би не замислювався над питанням, що собою являє право і не намагався дати відповідь на нього.

Тим більше зросла увага до цього питання із зародженням теоретичних знань про право. Сотні й тисячі років мислителі різних народів – філософи, соціологи, правознавці «сушили голову» над його з'ясуванням. Проте проблема праворозуміння і нині залишається центральною для юриспруденції. Причому, різноманітність підходів до розуміння права з плином часу не тільки не зникає, а ще більше поглиблюється. Це зумовлено як ускладненням самого феномену права, так і розвитком низки чинників, які впливають на праворозуміння – цивілізаційних, релігійних, моральних, національних, міжнародних тощо.

Істотний вплив на множинність підходів до праворозуміння справив також бурхливий розвиток різноманітних наук, як природничих, так і суспільних, і гуманітарних. Характерною рисою загальнонаукового розвитку в цих умовах є міжнаукові інтеграційні процеси. Все частішими у зв'язку з цим стають спроби використання здобутків одних галузей наукових знань для дослідження інших, зокрема й традиційних, внаслідок чого виникають нові наукові напрями на стиках різних наук, а нерідко й нові міждисциплінарні науки.

Не оминули міжнаукові інтеграційні процеси і правознавства, зокрема його центральної проблеми – праворозуміння. В результаті застосування здобутків інших наук з'являються нові підходи до праворозуміння – феноменологічний, герменевтичний, біологічний (біосоціаль-

ний), антропологічний тощо. Виникнення нових наук, як правило, тягне за собою нові підходи до праворозуміння, яскравим підтвердженням чому може служити порівняно недавно сформована синергетика. Під впливом інтеграційних процесів в науці переживають певну трансформацію також класичні правові концепції – природно-правова доктрина, юридичний позитивізм, соціологічна юриспруденція та ін. Після тривалого періоду жорсткого антагонізму між цими концепціями настав період мирного співіснування, а нерідко і співробітництва між ними. У зв'язку з цим все популярнішими стають пропозиції про доцільність (чи навіть, необхідність) об'єднання (синтезу) здобутків різноманітних підходів до праворозуміння в одну інтегровану універсальну концепцію.

Незважаючи на підвищену увагу до проблеми праворозуміння у вітчизняному (та й пострадянському, загалом) правознавстві, що має під собою об'єктивні підстави, чимало питань, пов'язаних з цією проблемою, залишаються нез'ясованими належним чином. Серед них, передусім питання щодо самого терміну «розуміння». Що означає цей термін взагалі і стосовно права, зокрема? Не дивлячись на широке використання вказаного терміну в науковій і навчальній літературі, його зміст здебільшого не розкривається. Поодинокі спроби розкрити його є, на мій погляд, або ж однобічними, або не зовсім коректними, що не дозволяє з'ясувати як його специфіку, так і виділити певні типи і, особливо, рівні праворозуміння.

У переважній більшості випадків праворозуміння розглядається як категорія доктринальної правосвідомості, тобто наукова категорія, що пов'язується з науковим пізнанням. Відомий російський теоретик права М.Й. Байтін, наприклад, писав, що праворозуміння являє собою ніщо інше, як «наукове пізнання і пояснення права як своєрідного і відносно самостійного, цілісного, системного явища духовного життя суспільства» [1, с. 17]. А.І. Овчинніков розглядає праворозуміння як «наукову категорію, що виражає процес і результат розумової діяльності людини, що включає в себе пізнання права і його оцінку як цілісного явища» [2, с. 14].

Близьку до них позицію у цьому питанні займає також П.А. Оль, який присвятив спеціальне монографічне дослідження проблемі праворозуміння [3, с. 12-17].

Мало чим відрізняються від вказаних позицій трактовки праворозуміння і вітчизняними правознавцями, зокрема й тими з них, які цій проблемі присвятили окремі дослідження [4].

Відаючи належне зусиллям названих та інших авторів розкрити поняття праворозуміння як процес і результат цілеспрямованої розу-

мової наукової діяльності, направленої на пізнання, сприйняття і оцінку права, разом з тим зазначу, що у філософській літературі досить поширеним є інше трактування терміну «розуміння», відмінне від наукового пізнання. Саме з цих позицій нерідко намагаються обґрунтувати, зокрема, відмінність філософії права від юридичної науки.

Якщо метою останньої, як і будь-якої науки, є істина, то мета філософії – це «позиція, певне світоглядне пізнання предмету», – пише, наприклад, В.П. Малахов [5, с. 34]. Говорити про істинність юридичних знань можливо лише тоді, коли вони є позаособистісними, позасуб'єктивними. Філософія ж завжди є продуктом особистої творчості [5, с. 35].

З цього ним та іншими авторами, які сповідують аналогічні погляди, робиться висновок, що філософія права не є наукою, оскільки вона не має свого власного предмету, причому «не тому, що їй нічого вивчати, а тому, що наука вивчає світ, з якого попередньо видалений суб'єкт, саме тому наукове знання є позаособистісним» [6, с. 6]. Філософія права ж, як і філософія культури, філософія мови або філософія релігії «не містить у собі знання про реальність, яка протистоїть людині, а розуміє цю реальність як стан духовного життя людини» [6, с. 7].

Інакше кажучи, філософія права відповідно до такого підходу, на відміну від юридичної науки, не вивчає і не пояснює право як факт, як те, що існує в реальності, а прагне до розуміння, світоглядного осмислення того, яким право повинно бути. Розуміння ж завжди має особистісно-екзистенціальний характер, тобто передбачає включення того, що було до певного моменту зовнішнім, у систему своїх особистісних смислів, ціннісних координат і власного екзистенціального досвіду. Саме це відрізняє, на думку прихильників вказаного підходу, філософське розуміння, зокрема й розуміння права, від наукового пізнання, яке має залишатися об'єктивно-неупередженим, нейтральним до особистісного фактору.

Хоча точка зору щодо абсолютної нейтральності сучасної науки (навіть природничої, не кажучи вже про суспільствознавство) є небезспірною, про що йтиметься далі, не можна відмовити їй прихильникам у тому, що розуміння не слід зводити до процесу наукового пізнання та його результатів. Адже основне завдання будь-якої науки – пізнання об'єктивних законів досліджуваних явищ, тобто необхідного, суттєвого, усталеного, загального в них. Результатом такого пізнання є встановлення наукової істини. Вона ж може бути лише однією, об'єктивною. Двох «однаково наукових істин» бути не може, як не може бути двох «однаково наукових наук». Звідси випливає, що істина

байдужа до світоглядних, релігійних, моральних та інших установок як конкретного дослідника, так і суспільства та й людства в цілому. Природні закони, як свідчить історія науки, відкривалися дослідниками, які часто стояли на різних, часом діаметрально протилежних, світоглядних позиціях, та й діють вони у всіх державах однаково, незалежно від ступеня їх історичного розвитку, існуючих у них форм правління, державного устрою чи політичного режиму.

Чи можливо говорити про об'єктивні закони як специфічний предмет наукового дослідження стосовно суспільних явищ, зокрема, права? Не зважаючи на поширеність ствердної відповіді на це питання у вітчизняному, та й пострадянському загалом, правознавстві, вона виявляється не такою вже й беззаперечною, як це може видатись на перший погляд. Посилання на те, що пізнання об'єктивних законів є, як зазначалося, основним завданням будь-якої науки, незалежно від того, до якого класу наук вона належить – природничих, технічних чи суспільних, гуманітарних, для такої відповіді недостатньо, оскільки наявність спільної з природничими науками мети ще не означає отримання в процесі пізнання спільного для будь-якого пізнання результату – досягнення елімінованого від суб'єкта, індиферентного до його світоглядних установок об'єктивно істинного, достовірного знання.

Специфіка соціального пізнання, на відміну від пізнання природничих явищ, полягає, як відомо, у тому, що в самому об'єкті соціального пізнання з самого початку присутній його суб'єкт. Якщо вчений-природознавець знаходиться поза досліджуванним об'єктом і спостерігає його ззовні, то вчений-суспільствознавець сам включений у процеси, які досліджує, інакше кажучи, знаходиться всередині об'єкту, отже, вивчає його не ззовні, а з середини. Тому в соціальному пізнанні обійтись без «суб'єктивації» об'єкта, тобто привнесення в його образ властивостей суб'єкта пізнання, його ціннісних установок, уявлень тощо, практично неможливо. Гуманітарії не можуть констатувати загально значимих істин, оскільки вони в своїх дослідженнях опираються на відповідні правила і достовірності, прийняті у тому співтоваристві, з яким вони себе ідентифікують.

Звідси напрошується висновок, що сформувані образ абсолютно безстороннього суспільствознавства, очищеного від будь-яких ціннісних суджень і світоглядних елементів, як того вимагає філософія позитивізму – це ілюзія.

Як же тоді бути з пошуком наукової істини в суспільствознавстві – пізнанням об'єктивних законів досліджуваних суспільних явищ? Спектр позицій представників різних філософських течій з цього пи-

тання досить широкий – від заперечення за суспільствознавством статусу науки взагалі (так званій, антисцієнтизм) до концепцій, за якими будь-яка наука являє собою лише форму ідеологічного трактування світу (панідеологізм).

Утвердити «принципово нові» відносини світогляду, ідеології і науки, відмінні як від властивої позитивізму абсолютизації її «чистоти», «безсторонності», так і від гіперідеологічного бачення науки (сама наука являє собою ідеологію), намагалися представники марксизму. Ця «принципова новизна» впливає з притаманного марксизму класового підходу до пояснення суспільних явищ. Констатуючи, що таке пояснення детермінується іншим, відмінним від відношення (ставлення) до природи інтересом, своєрідність якого пов'язується з соціальною позицією суб'єкта пізнання, вони роблять висновок, що суб'єкти-носії реакційного інтересу (що, по суті, ідентично всім ідеологам панівного класу досоціалістичних формацій) ніколи не можуть дати об'єктивного знання, оскільки їх інтерес полягає у тому, щоб отримати знання, з допомогою яких можна виправдати і зміцнити вигідні для них суспільні порядки.

«Справжня наука про суспільство може з'явитися тільки на певному етапі суспільного прогресу, а саме тоді, коли з'являється клас, зацікавлений в об'єктивному пізнанні суспільного життя – робітничий клас» [7, с. 7]. Це той суспільний суб'єкт, об'єктивне суспільне становище якого нібито робить його зацікавленим в адекватному пізнанні законів суспільного розвитку. Завдяки тому, що «суб'єктивні інтереси робітничого класу відповідають об'єктивним закономірностям суспільного розвитку, відображення соціальної дійсності у свідомості робітничого класу може бути науковим і прогресивним» [8, с. 104-105].

Історичний досвід, зокрема, вітчизняний, переконливо довів, що класовий підхід до вирішення проблеми співвідношення науки та ідеології не тільки не зняв суперечностей між ними і не зміг забезпечити об'єктивного знання, а навпаки, призвів до сковування суспільствознавства, у тому числі правознавства, ідеологічними догмами, які виконували функцію «теоретичного» виправдання тоталітарного режиму, за якого праву надавалося відверто етатистське розуміння.

Наслідком монополізації класово-матеріалістичною теорією методологічних основ суспільного розвитку стало ігнорування або й цілковите заперечення інших можливих підходів до його пізнання, а зрештою – збіднення прийомів і способів поглибленого розуміння права.

Поступове звільнення правознавства, як і суспільствознавства в цілому, від однобічного, з класових позицій, трактування правових

явищ, його повернення в лоно класичної юриспруденції, яка в основу процесу формування нових поколінь правників ставить вивчення права, позбавленого надмірної ідеологізації, знову загострили проблему співвідношення наукового пізнання і світоглядних позицій у його розумінні. Очевидно, в межах поширених поглядів на праворозуміння як на виключно наукову категорію цю проблему навряд чи можливо вирішити.

Наблизити до її вирішення спроможне, на мій погляд, більш широко трактування праворозуміння як процесу і результату не лише цілеспрямованої наукової діяльності, а й як відбиття і сприйняття образу права в суспільній правосвідомості в цілому.

Хоча правосвідомість є формою освоєння і відображення правової дійсності, вираженою в системі ідей, поглядів, теорій, емоцій та настроїв, праворозуміння, як вірно зазначає М.М. Вопленко, завжди виступає системостворюючим стрижнем правосвідомості [9]. У цьому відношенні запропоноване П.М. Рабіновичем визначення праворозуміння як відображення у людській свідомості того явища, яке позначається терміном «право», є коректнішим, не зважаючи на те, що у автора це визначення стосується переважно термінологічного аспекту праворозуміння [10, с. 207].

За джерелами формування та глибиною відображення правової дійсності у загальнотеоретичній правовій літературі, як відомо, традиційно виділяються три рівні правосвідомості: буденний (повсякденний, побутовий), професійний (практичний) і науковий (теоретичний). За аналогією з цими рівнями можна, очевидно, виділити відповідні рівні розуміння права.

Буденний (буденно-емпіричний) рівень праворозуміння – це образ права, який відображається в буденній суспільній правосвідомості і характеризує ставлення суспільства до права, його правобачення і правовідчуття. Він формується переважно під впливом почуттєво-наочного сприйняття права і, як правило, не завершується виробленням більш-менш чіткого поняття про нього. Цей рівень праворозуміння притаманний здебільшого людям, що не мають спеціальних юридичних знань, проте у своєму повсякденному житті як самі стикаються з правом, так і спостерігають за правовими діями (актами), що здійснюються іншими людьми. Це так зване неюридичне сприйняття права, яке часто не має чіткої віддиференційованості від моральних устоїв суспільства. Саме на буденному рівні праворозуміння найбільш чітко проявляються його національні і цивілізаційні особливості, належність до певної культурно-історичної спільноти. Свій зовнішній

прояв буденний рівень праворозуміння знаходить у ставленні до права і правових явищ, визначені їх місця в ієрархії цінностей, повазі чи, навпаки, неповазі до права, у певних традиціях, відповідних сюжетах національної міфології, у народних приказках і прислів'ях¹, нарешті, в особливостях національного правового менталітету, у тому числі правового мислення.

Дослідження останнього як феномену здебільшого обмежується нині розглядом його формально-логічних аспектів. До того ж основна увага найчастіше зосереджується на одному (хай навіть визначальному) рівні правового мислення – професійно-доктринальному. Тим часом, не менш, якщо не більш, важливими є ментально-антропологічні, цивілізаційно-культурологічні аспекти правового мислення. Адже воно – це завжди продукт певної культури, певної цивілізації. Правове мислення являє собою, можна сказати, найбільш раціоналізований і консервативний компонент правового менталітету. Якщо певні нормативні приписи можна «підглядіти» і запозичити у розвинутих країнах, а положення відповідних міжнародних документів про права людини навіть прямо скопіювати, то правове мислення цьому не підвладне. Як вірно зазначав свого часу Рене Давид, змінити або скасувати яку-небудь норму діючого права у владі законодавця. Однак він майже не владний змінити основи правового мислення [11, с. 33]. Воно зберігає свою специфіку і практично в недоторканному вигляді передається з покоління в покоління до тих пір, коли не буде зруйнований адекватний йому цивілізаційний механізм.

На жаль, особливості національного менталітету, як і буденний рівень праворозуміння загалом, залишаються майже недослідженими у

¹ Пригадується у зв'язку з цим досить цікаве студентське дослідження, проведене в середині 90-х років минулого століття на відділенні політології факультету суспільних наук НаУКМА, де в той час мені довелося викладати курс «Загальної теорії права» (факультету правничих наук в НаУКМА тоді ще не існувало). Дослідження було присвячене порівняльному аналізу приказок і прислів'їв різних країн (України, Росії, Польщі, Німеччини, Франції та ін.), які тією чи іншою мірою стосувалися правової проблематики. Результати цього студентського дослідження виявилися досить повчальними: воно засвідчило, що національні особливості сприйняття права і ставлення до нього у різних народів (навіть європейських) далеко не однаково. Великий інтерес до цього дослідження був виявлений також студентами інших вищих юридичних навчальних закладів України, про що свідчить той факт, що на студентській науковій конференції, яка відбувалася в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, доповіді на вказану тему самими учасниками конференції було присуджене перше місце.

вітчизняному правознавстві. Саме тому, очевидно, у нашій літературі досить часто оперують ознаками, притаманними праворозумінню інших народів, зокрема російського, де ця проблематика розробляється порівняно давно.

Для професійного рівня праворозуміння притаманні не лише почуттєво-наочне сприйняття права та інших правових явищ, а й апеляція до понять і категорій, за допомогою яких формуються систематизовані знання про право.

Професійне праворозуміння ще з часів Канта і Гегеля досить часто іменують практично-прикладним на відміну від теоретичного. По суті ж практичний підхід до розуміння права відомий ще за часів античності. Він розроблявся, зокрема, римськими юристами.

Носіями цього рівня праворозуміння і нині є особи, що професійно займаються юридичною практикою, тобто практикуючі юристи. Оцінка права та інших правових явищ здійснюється ними переважно з позицій раціоналізму, тобто тих спеціальних знань, які вони здобули під час навчання у юридичних навчальних закладах та вимог практики.

Незважаючи на тривалу історію формування професійного праворозуміння, національні та цивілізаційні відмінності у сприйнятті права в різних правових сім'ях зберігаються й донині. Це помітно навіть на європейському правовому просторі.

Так, у країнах «загального права» і континентальної правової сім'ї одні і ті ж акти прийняття судових і адміністративних рішень психологічно сприймаються по-різному. Якщо у країнах романо-германської (континентальної) правової сім'ї ці акти розглядаються як застосування права, як прикладання сформульованої в законі загальної норми до конкретного випадку, то в країнах англо-американської правової сім'ї («загального права») вважається, що суддя, вирішуючи справу, не зважаючи на його зв'язаність законами і прецедентами, кожного разу створює право для конкретного випадку. І хоч в умовах інтеграційних і глобалізаційних процесів, які бурхливо розвиваються, помітне певне зближення позицій між правниками названих правових сімей щодо ролі суддів у процесі правотворення, тим не менше відмінності у правовому мисленні практикуючих юристів, що представляють ці правові сім'ї, зберігатимуться, очевидно, й надалі.

А втім, відмінності у правовому мисленні та у сприйнятті права в цілому (вони ще істотніше проявляються у правових сім'ях позаєвропейської цивілізації), зовсім не перешкоджають формуванню більш-менш єдиної юридичної практики з низки питань. Як слушно зазначають К. Цвайгерт і Х. Кетц, у різних правових системах, незважаючи

на всі відмінності у їх історичному розвитку, доктринальних поглядах і стилях мислення, вирішують одні й ті ж юридичні проблеми, аж до найдрібніших деталей, однаково, або ж значною мірою, схоже. Це дозволяє у певному сенсі говорити про «презумпцію ідентичності» (*presumptio similitudinis*), як інструмент для прийняття практичних рішень.

Виняток у приватному праві складають суцього суб'єктивні і етично обумовлені питання – переважно сімейного і спадкового права, які знаходяться під сильним впливом національно забарвлених моральних і етичних цінностей, що своїми коріннями поринають у релігійні уявлення й історичні традиції розвитку культури, в характер нації, тощо [12, с. 58-59].

Це свідчить про те, що значення самого терміну «право» в практичній юридичній діяльності не варто перебільшувати. За всього розмаїття його значень, сучасні практикуючі юристи, можна сказати, досягли певного консенсусу у його сприйнятті, хоч, очевидно, і не завжди належно усвідомленого. До теоретичного осмислення права у всій його багатогранності і розмаїтті, зокрема й термінологічного, вони, як правило, не доходять, проте ступінь його осягнення як цілісного, системного явища на цьому рівні праворозуміння є досить високим.

З'ясування наукового або теоретичного рівня праворозуміння, до якого, як зазначалося, переважно зводиться проблема розуміння права у пострадянському правознавстві, з позицій, викладених раніше, викликає чи не найбільше складнощів.

Від буденного і навіть професійного рівня праворозуміння він відрізняється тим, що на цьому рівні відбувається пізнання найсуттєвіших сторін, якостей, зв'язків права у формі теорій, тобто певної системи понять, категорій і законів науки. Вона ж являє собою спеціалізований вид пізнавальної діяльності, спрямованої на досягнення об'єктивної істини та систематичне прирощування істинних знань.

Як вірно зазначає П.А. Оль, «теоретичне праворозуміння має на увазі виявлення об'єктивних законів, тих найважливіших зв'язків, які об'єднують і підпорядковують собі всі елементи права як специфічної системи» [3, с. 23]. Наукове праворозуміння, має відповідати також всім іншим критеріям, притаманним науковості, зокрема, обґрунтованості, інтерсуб'єктивній перевірюваності, тощо [13, с. 32-35].

Чи можливе виконання цих вимог науковості щодо права, як явища надзвичайно багатоманітного і значною мірою індивідуалізованого (для кожної країни і, тим паче, цивілізації)? Якщо до цього додати труднощі, пов'язані з неможливістю дослідження правових явищ в чистому вигляді, про що згадувалося раніше, з перевіркою отриманих

результатів (верифікацією) тощо, то вічний спір між позитивістами і їх противниками про те, є правознавство наукою чи не є, а якщо є, то в яких межах, – виявиться не таким вже надуманим. Для розв'язання цього спору доцільно, очевидно, розрізнити науково-теоретичний і філософський рівень праворозуміння. У пострадянській літературі вони, як правило, не розрізняються. Науково-теоретичний рівень праворозуміння часто іменується філософським (на противагу практичному) [14, с. 13...], або ж навпаки. У тих же випадках, коли філософське розуміння права виділяється як відносно самостійний тип (саме тип, а не рівень) праворозуміння, воно розглядається або як наукова абстракція, яка не має реального буття і яка протиставляється іншій ідеальній конструкції права – природно-правовій доктрині [15, с. 20], або ж зводиться до так званої інтегральної юриспруденції [16, с. 12].

На мій погляд відмінності між науково-теоретичним і філософським розумінням права слід розглядати в дещо іншому ракурсі – співвідношення гносеологічних і аксіологічних аспектів, істини і цінностей.

Науково-теоретичний рівень передбачає таке дослідження права, при якому увага зосереджується на пошуку його об'єктивних закономірностей і детермінантів. На цьому рівні право виступає не стільки як духовний феномен, який включає ідеальний елемент, сферу духу, скільки як безпосередня реальність, об'єктивована щодо свідомості. І хоч про світоглядну стерильність на науковому рівні аналізу права говорити, очевидно, не доводиться, все ж певне порівняння його з природними явищами чи навіть з технічними інструментами, мабуть, допустиме.

Рівень здобутих знань про право у цьому відношенні наближається до природно-наукового. Про його спорідненість з останнім свідчить порівняно широке використання точних, кількісних методів дослідження, зокрема, соціологічних, математичних тощо. Результати такого пізнання в принципі підлягають верифікації. Відповідають вони також іншим вимогам науковості.

При всьому вагомому значенні наукового пізнання для осмислення права, виявлення закономірностей його функціонування і розвитку, для розуміння права його недостатньо. Адже ще з часів античності відомо, що право є не тільки наукою, а й мистецтвом (згадаймо у зв'язку з цим вислів давньоримського юриста Ульпіана: «*jus est ars boni et aequi*»), воно ґрунтується не лише на знанні, а й є сферою цінного.

Тому концепція розуміння права не може будуватися без врахування цієї його особливості. Але тут вже проблема праворозуміння переходить в іншу площину, де основним стає питання не відкриття зако-

нів руху права, не описування фактів, які піддаються верифікації, не досягнення істини, а світоглядне сприйняття права – осягнення його суті, призначення і смислу, тобто філософське бачення права.

Хоч філософський рівень праворозуміння також неможливо відділити від правової реальності, основна увага на цьому рівні зосереджується на духовній стороні права, іманентною характеристикою якої виступають не наукові знання, а цінності [17, с. 13-14].

У цьому плані філософія права, як філософія загалом, зберігає своє значення окремої форми суспільної свідомості, відмінної від науки.

Науковий і філософський рівні праворозуміння відповідно до своїх можливостей відображають різні аспекти багатогранного феномену права, тому між ними не існує якоїсь китайської стіни. Межі між цими рівнями праворозуміння є досить рухливими і відносними. Проте саме їх розрізнення дозволяє, як на мене, якщо й не повністю зняти, то принаймні, згладити згадувані вище суперечності між прихильниками позитивізму і їх противниками та більш глибоко осмислити значення і роль права в житті людей.

Список використаних джерел:

1. Байтин М. И. Сущность права (Современное нормативное правопонимание на грани двух веков). – Саратов, 2001.
2. Овчинников А. И. Правовое мышление: теоретико-методологический анализ. – Ростов-на-Дону, 2003.
3. Оль П. А. Правопонимание: от плюрализма к двуединству. – Санкт-Петербург, 2005.
4. Див., наприклад: Алаіс С. І. Проблема праворозуміння в основних школах права. Автореферат дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук. – К., 2003. – С. 7; Цвік М. В. Проблема сучасного праворозуміння. У кн.: Правова система України : історія, стан та перспективи. – Т. 1. : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України. – Харків, 2008.
5. Малахов В. П. Философия права. – М., 2002.
6. Пермяков Ю. Е. Лекции по философии права. Учебное пособие. – Самара, 1995.
7. Келле В. Ж., Ковальзон М. Я. Теория и история (Проблемы теории исторического прогресса) – М., 1981.
8. Социализм и наука. – М., 1981.
9. Вопленко Н. Н. Правосознание юриста и правопонимание. См. : Ветюшиев Ю. Ю., Шириков А. С. Юрист XXI века (задачи, тенденции,

перспективы). Обзор научно-практической конференции. – Волгоград, 2001.

10. Рабінович П. М. Сутність праворозуміння і причини його плюралізму (соціально-антропологічний аспект). В зб. наук. пр.: Антропологія права : філософський та юридичний виміри. – Львів, 2007.

11. Давид Р. Основные правовые системы современности. – М., 1988.

12. Цвайгерт К., Кетц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права. Т. I. – М., 2000.

13. Кезин А. В. Научность, эталоны, идеалы, критерии: критический анализ методологического редукционизма и плюрализма. – М., 1985.

14. Див., наприклад: Алексеев С. С. Теория права. – М., 1993. – С. 3 и след.

15. Мартышин О. В. Совместимы ли основные типы понимания права. Государство и право. – 2003. – № 6. – С. 20.

16. Основные концепции права и государства в современной России. Государство и право. – 2003. – № 5. – С. 12.

17. Бандура О. О. Єдність цінностей та істини у праві (філософський аналіз) : автореф. дис. д-ра філософ. наук. – К., 2003.